

Vnímání smrti u dětí mladšího školního věku

Blanka Macková

Bakalářská práce
2013

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Fakulta humanitních studií

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Fakulta humanitních studií
Ústav pedagogických věd
akademický rok: 2012/2013

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Blanka MACKOVÁ**
Osobní číslo: **H08148**
Studijní program: **B7507 Specializace v pedagogice**
Studijní obor: **Sociální pedagogika**
Forma studia: **kombinovaná**

Téma práce: **Vnímání smrti u dětí mladšího školního věku**

Zásady pro vypracování:

Zpracování rešerše a studium odborné literatury.
Vymezení pojmů a teoretických východisek z oblasti vývojové psychologie dětí mladšího školního věku.
Příprava metodiky výzkumné části.
Realizace kvantitativního výzkumu.
Zpracování a vyhodnocení získaných dat, včetně jejich interpretace.
Prezentace výsledků výzkumu, jejich shrnutí a doporučení pro praxi.

Rozsah bakalářské práce:

Rozsah příloh:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

CLEVEOVÁ, Elisabeth. Drž tátu za ruku. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. ISBN 80-7106-804-7.

KÜBLER-ROSS, Elisabeth. O dětech a smrti. Praha: Ermat, 2003. ISBN 80-903086-1-9.

MATĚJČEK, Zdeněk a Zdeněk DYTRYCH. Krizové situace v rodině očima dětí. Praha: Grada, 2002. ISBN 80-247-0332-7.

NULAND, Sherwin B. Jak lidé umírají. Praha: Knižní klub, 1996. ISBN 80-7176-264-4.

SÍGL, Miroslav. Co víme o smrti. Praha: Epoque, 2006. ISBN 80-87027-11-6.

Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Martina Růžičková

Ústav pedagogických věd

Datum zadání bakalářské práce:

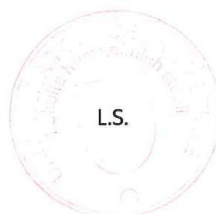
30. listopadu 2012

Termín odevzdání bakalářské práce:

3. května 2013

Ve Zlíně dne 19. února 2013

doc. Ing. Anežka Lengalová, Ph.D.
děkanka

Mgr. Jakub Hladík, Ph.D.
ředitel ústavu

PROHLÁŠENÍ AUTORA BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Beru na vědomí, že

- odevzdáním bakalářské práce souhlasím se zveřejněním své práce podle zákona č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, bez ohledu na výsledek obhajoby ¹⁾;
- beru na vědomí, že bakalářská práce bude uložena v elektronické podobě v univerzitním informačním systému dostupná k nahlédnutí;
- na moji bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, zejm. § 35 odst. 3 ²⁾;
- podle § 60 ³⁾ odst. 1 autorského zákona má UTB ve Zlíně právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla v rozsahu § 12 odst. 4 autorského zákona;
- podle § 60 ³⁾ odst. 2 a 3 mohu užít své dílo – bakalářskou práci - nebo poskytnout licenci k jejímu využití jen s předchozím písemným souhlasem Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, která je oprávněna v takovém případě ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které byly Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně na vytvoření díla vynaloženy (až do jejich skutečné výše);
- pokud bylo k vypracování bakalářské práce využito softwaru poskytnutého Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně nebo jinými subjekty pouze ke studijním a výzkumným účelům (tj. k nekomerčnímu využití), nelze výsledky bakalářské práce využít ke komerčním účelům.

Prohlašuji, že

- elektronická a tištěná verze bakalářské práce jsou totožné;
- na bakalářské práci jsem pracoval samostatně a použitou literaturu jsem citoval. V případě publikace výsledků budu uveden jako spoluautor.

Ve Zlíně 30.4.2013

Blanka Macková

1) zákon č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, § 47b Zveřejňování závěrečných prací:

(1) Vysoká škola nevydělečně zveřejňuje disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce, u kterých proběhla obhajoba, včetně posudků oponentů a výsledku obhajoby prostřednictvím databáze kvalifikačních prací, kterou spravuje. Způsob zveřejnění stanoví vnitřní předpis vysoké školy.

(2) Disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce odevzdané uchazečem k obhajobě musí být též nejméně pět pracovních dnů před konáním obhajoby zveřejněny k nahlázení veřejnosti v místě určeném vnitřním předpisem vysoké školy nebo není-li tak určeno, v místě pracoviště vysoké školy, kde se má konat obhajoba práce. Každý si může ze zveřejněné práce pořizovat na své náklady výpisy, opisy nebo rozmnoženiny.

(3) Platí, že odevzdáním práce autor souhlasí se zveřejněním své práce podle tohoto zákona, bez ohledu na výsledek obhajoby.

2) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 35 odst. 3:

(3) Do práva autorského také nezasahuje škola nebo školské či vzdělávací zařízení, užije-li nikoli za účelem přímého nebo nepřímého hospodářského nebo obchodního prospěchu k výuce nebo k vlastní potřebě dílo vytvořené žákem nebo studentem ke splnění školních nebo studijních povinností vyplývajících z jeho právního vztahu ke škole nebo školskému či vzdělávacímu zařízení (školní dílo).

3) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 60 Školní dílo:

(1) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení mají za obvyklých podmínek právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla (§ 35 odst.

3). Odpírá-li autor takového díla udělit svolení bez vážného důvodu, mohou se tyto osoby domáhat nahrazení chybějícího projevu jeho vůle u soudu. Ustanovení § 35 odst. 3 zůstává nedotčeno.

(2) Není-li sjednáno jinak, může autor školního díla své dílo užít či poskytnout jinému licenci, není-li to v rozporu s oprávněnými zájmy školy nebo školského či vzdělávacího zařízení.

(3) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení jsou oprávněny požadovat, aby jim autor školního díla z výdělku jím dosaženého v souvislosti s užitím díla či poskytnutím licence podle odstavce 2 přiměřeně přispěl na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložily, a to podle okolností až do jejich skutečné výše; přitom se přihlédne k vyšší výdělku dosaženého školou nebo školským či vzdělávacím zařízením z užití školního díla podle odstavce 1.

ABSTRAKT

Bakalářská práce nazvaná „Vnímání smrti u dětí mladšího školního věku“ se zabývá faktory ovlivňující dětské vnímání smrti. Cílem práce je zjistit vliv zvolených proměnných na vnímání smrti u dětí mladšího školního věku.

V teoretické části autor shrnuje historický vývoj vnímání smrti v kontrastu se současnou tabuizací smrti. Zmíněny jsou také faktory ovlivňující dětské vnímání smrti, ke kterým autor řadí věk dětí, zkušenost dítěte se smrtí, religiozitu a komunikaci v rodině.

V praktické části je zkoumán vliv zvolených proměnných na vnímání smrti u dětí mladšího školního věku. Autor se konkrétně zaměřuje na zkušenost dětí se smrtí, pohlaví dětí, účast dětí na pohřbu, znalost dětí příčin úmrtí a typů pohřbů a hraní her na počítači s motivem zabíjení postav.

Klíčová slova: smrt, tabuizace smrti, vnímání smrti, mladší školní věk, děti

ABSTRACT

The Bachelor's Thesis entitled "Understanding of death in lower school-age children" deals with the factors influencing the children's perception of death. The aim of the thesis is to find out the impact of the chosen variables on understanding of death in lower school-age children.

In the theoretical part the author summarizes the historical development of the children's perception of death in contrast to current tabooization of death. The author also mentions other factors influencing the children's perception of death: children's age, children's experience with death, their religion and communication in the family.

In the practical part the author writes about the influence of chosen variables on understanding of death in lower school-age children. The author focuses on children's experience with death, the sex of children, children's attendance at the funeral, the knowledge of reasons of death, playing computer games including killing.

Keywords: death, tabooization of death, understanding of death, Lower school-age, children

Děkuji Mgr. Martině Růžičkové za pomoc s výběrem tématu a cíle mé bakalářské práce. Děkuji psycholožce PhDr. Kateřině Soudné za doporučení odborné literatury. Děkuji všem pedagogickým pracovníkům ZŠ v Jasenné za jejich vstřícnost a spolupráci při zpracovávání výzkumu. Dále děkuji všem dětem a jejich rodičům za ochotu a strávený čas při rozhovorech k tématu dané bakalářské práce.

„Smrt je ta největší prázdnota. Děsíme se prázdna smrti, i když věříme, že z něho kdesi na druhé straně vyjdeme. Nevíme ovšem, jaké to na té druhé straně bude.“

(M. Scott Peck *1936 – †2005)

Prohlašuji, že odevzdaná verze bakalářské práce a verze elektronická nahraná do IS/STAG jsou totožné.

OBSAH

ÚVOD.....	9
1 DĚTSKÉ VNÍMÁNÍ SMRTI	11
1.1 HISTORICKÝ VÝVOJ	11
1.1.1 Tabuizace smrti	11
1.2 DĚTSKÉ VNÍMÁNÍ SMRTI	12
1.2.1 Vnímání smrti dle Elisabeth Kübler-Rossové.....	12
1.2.2 Vnímání smrti dle Zdeňka Matějčka.....	13
2 FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ VÝVOJ DĚTSKÉHO VNÍMÁNÍ SMRTI	15
2.1 VĚK.....	15
2.2 ZKUŠENOST SE SMRTÍ	16
2.3 RELIGIOZITA RODINY	17
2.4 KOMUNIKACE V RODINĚ	18
3 SHRUTÍ.....	19
I PRAKTICKÁ ČÁST	20
4 CÍL VÝZKUMU	21
4.1 ETICKÉ ASPEKTY	21
4.2 VÝZKUMNÝ VZOREK	21
4.3 VÝZKUMNÝ POSTUP	22
4.4 METODA VÝZKUMU.....	23
4.5 VÝCHOZÍ HYPOTÉZY.....	23
4.6 VYHODNOCENÍ VÝSLEDKŮ	24
4.7 OVĚŘENÍ HYPOTÉZ	29
5 DISKUSE	30
5.1 DOPORUČENÍ PRO PRAXI.....	31
6 ZÁVĚR.....	32
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	33
SEZNAM OBRÁZKŮ	35
SEZNAM TABULEK.....	366
SEZNAM PŘÍLOH.....	377

ÚVOD

Životní dráha každého jedince bývá graficky zobrazována jako sinusoida, která zaznamenává život člověka od jeho narození do smrti. Životní dráha má svůj začátek a konec. Narození je začátkem a smrt jejím ukončením.

Smrt – slovo, téma, které se většinou dotýká nás všech. Když jsem se svým známým zmínila, na jaké téma píše bakalářskou práci, zahlédla jsem většinou v jejich tvářích výraz překvapení, snad i nesouhlasu. Často jsem slyšela, že se jedná o morbidní téma, přece se děti za normálních okolností se smrtí nepotkávají! Proč děti děsit, když jsou teprve na začátku své životní cesty. A přece se mýlí! Se smrtí se běžně seznamujeme v pohádkách a dětských hrách, dále z nejrůznějších vyprávění, jež podněcují naši fantazii: války, přírodní katastrofy, popravy. (Říčan, 1990, s. 408)

Vzpomínám si na rozhovor se svým pětiletým synem, když jsme vyšli před obřadní síň krematoria, kde právě proběhl pohřeb našeho strýce. Ptal se mě, kam ta rakev „jede“, protože na ni dobře neviděl. Chtěl vědět, co se dělá s popelem, co je to urna a jak vypadá.

Mnozí z nás si řešíme vlastní vnitřní dilema, pokud nám naši rodiče v dětství zatajili, případně mírně upravili situaci kolem úmrtí blízkého člena rodiny. Pak tedy v dospělém věku nevíme, jak komunikovat s dětmi na otázky kolem smrti. Pokud budeme třeba kvůli naší vlastní úzkosti jejich otázky přehlížet a podceňovat, rozhodně dětem tím neprospějeme. Ve své práci se pokusím ukázat, že děti rozumí smrti mnohem dřív, než si my dospělí myslíme.

Úvod práce se snaží přiblížit celkový pohled na umírání v minulosti, který kontrastuje se současným pojetím umírání. V další části je uvedeno pojetí smrti u dětí světově uznávaného dětského psychologa prof. PhDr. Zdeňka Matějčka, CSc. a americké psychologičky Elisabeth Kübler-Rossové. Druhá kapitola se věnuje faktorům ovlivňující dětské vnímání smrti, mezi které se řadí věk dítěte, zkušenost dítěte se smrtí, religiozita a komunikace v rodině.

V praktické části práce je zkoumán vliv zvolených faktorů na vnímání smrti dětmi mladšího školního věku přímým dotazováním dětí ve věku 6–9 let. Získané výstupy jsou v závěru zhodnoceny a srovnány. Výsledkem jsou pak určitá doporučení pro praxi.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1 DĚTSKÉ VNÍMÁNÍ SMRTI

Téma smrti nás provází celým životem. Během života si vytváříme jedinečnou představu toho, co smrt znamená. Cicirelli (In Loučka, 2009, s. 2) tuto představu nazývá *subjektivním vnímáním smrti*. Do něj vkládáme to, jaký význam pro nás smrt má, jak je pro nás důležitá, nakolik se jí bojíme, co od ní očekáváme. Skutečnost, že smrt je v podstatě nevratné ukončení všech tělesných i mentálních funkcí a je univerzální pro celé lidstvo označuje Cicirelli (In Loučka, 2009, s. 2) jako *objektivní vnímání smrti*.

1.1 Historický vývoj

V minulých dobách si epidemie vyžádaly mnoho životů. Smrt v raném dětství byla častá a rodina, která neztratila ani jedno ze svých dětí, byla spíše výjimkou. Za posledních několik desetiletí se ovšem medicína výrazně změnila. Používání synteticky připravených léků, zejména antibiotik, přispívá ke stále nižší úmrtnosti na infekční nemoci. Mnoho nemocí, na něž kdysi umírali mladí lidé i lidé středního věku, se dnes dá úspěšně léčit (Rossová, 1992, s. 1).

Fenomén dobré smrti spočíval především v rituálech. Mezi ně patřilo sepsání testamentu, zpověď a usmíření s rodinou, přáteli a sousedy. Slušný člověk se rodil a umíral doma, takže tyto úkony probíhaly „na smrtelné posteli“, v žádném špitále. Ženy nebožtíka omyly a oblékly do svátečního a blízcí lidé se s ním chodili loučit. Lidé pak nad ztrátou blízkého člověka sice truchlili, věděli však, že se s ním znovu shledají. Smuteční obřady pomohly pozůstalým smrt bližního zpracovat a smířit se s jeho ztrátou, byť byla sebebolestivější (Jakoby, 2005, s. 13).

Jak uvádí Rossová (1992, s. 7), mohlo by se zdát, že postupující emancipace, pokrok ve vědách o světě i o člověku, nám poskytnou nějaké účinnější a lepší způsoby, jak sebe a své rodiny připravit na událost, která stejně nemůže jednou nepřijít. Místo toho však jen minuly doby, kdy člověk směl zemřít v klidu a důstojnosti vlastního domova.

1.1.1 Tabuizace smrti

Pohlédneme-li do minulosti, na dávné lidi a jejich kultury, zjistíme, že smrt byla pro člověka vždy čímsi odpuzujícím, a vždycky asi také bude. V našem podvědomí je smrt něčím,

co prostě ve vztahu k nám samým, k naší vlastní osobě, není možné. Jednoduše řečeno, z pohledu našeho podvědomí přichází v úvahu jen jediná varianta konce – zabití; je naprosto nepochopitelné zemřít z nějaké přirozené příčiny nebo sešlostí věkem. Sama smrt je tak spojována s nějakým zlým nebo špatným činem, je to událost budící strach, něco, co volá po odplatě nebo trestu.

Rossová (1992, s. 5–6) upozorňuje na to, že ve společnostech, kde je smrt vnímána jako tabu, je diskuse o ní považována za morbidní a děti jsou z kontaktu s ní vylučovány na základě názoru a pod záminkou, že by „toho na ně bylo moc“. Dítě dobře cítí, že něco není v pořádku a jeho nedůvěra vůči dospělým jen vzroste. Posíláme děti pryč, abychom je uchránili před úzkostí a nepokojem, jež naplňují dům, když má pacient to štěstí umřít doma, nedovolujeme dětem navštívit umírající rodiče v nemocnici, vedeme dlouhé a kontroverzní diskuse o tom, zda by se pacientům měla říkat pravda – což je otázka, která zřídka vyvstane, když je umírající člověk v péči rodinného lékaře, který ho zná už od kolébky a ví o slabinách i silných stránkách každého člena rodiny.

V dnešní společnosti je úzkost z reálné smrti, skrývané za plentami v nemocnicích, kompenzována přemírou „virtuální smrti“ – v TV zprávách, hororech, počítačových hrách nebo i v akčních filmech. Umírání v televizi je tak snadné, ale ve skutečném životě na něm děti nemají a nesmějí mít účast. Tak se stává smrt pro dítě pouze znepokojivou událostí – bezesmyslnou, nepochopitelnou, bez hlubšího vhledu do životních cyklů a zákonů. Smrt je tabuizována, člověk před ní utíká, a když se s ní musí setkat, točí se k ní zády nebo klopi zrak, aby na ni vzápětí mohl zase zapomenout (Vojtíšek, Dušek a Motl, 2012, s. 199).

1.2 Dětské vnímání smrti

1.2.1 Vnímání smrti dle Elisabeth Kübler-Rossové

Další věcí, na níž bychom měli pamatovat, je to, že lidské podvědomí není schopno rozlišovat mezi přáním a skutkem. Všichni jistě známe rozličné logice se přičítící sny, v nichž i věci zcela protikladné mohou existovat bok po boku, vedle sebe, ve vzájemném souladu – je to lehce přijatelné ve snu, ale absolutně nemyslitelné a nelogické v bdělém stavu. Naše podvědomá mysl není schopna rozlišit mezi touhou někoho ve vzteku zabít a skutečným aktem zabití, a stejně tak není takového rozlišování schopno ani malé dítě. Dítě, které si v návalu zloby a vzteku přeje, aby maminka umřela, protože nevyhověla jeho přání, bude

skutečnou smrtí matky hluboce traumatizováno – a to i tehdy, nebude-li matčina smrt následovat v bezprostřední časové návaznosti na onu destruktivní myšlenku. Dítě si v takovém případě vždycky bude přičítat určitý podíl viny nebo dokonce celou vinu na matčině smrti. Bude samo sobě – ostatním lidem ovšem zřídka – říkat: „*Já jsem způsobil, já za to můžu, byl jsem ošklivý a špatný, proto ode mne maminka odešla.*“ Je dobré vědět, že dítě bude stejným způsobem reagovat i tehdy, když ztratí jednoho z rodičů rozvodem, separací nebo když jeden z rodičů prostě od rodiny odejde. Dítě totiž smrt vnímá jako něco dočasného a činí tudíž malých rozdílů mezi ní a třeba rozvodem, po němž má obvykle příležitost druhého rodiče tu a tam vídat (Rossová, 1992, s. 3).

Skutečnost, že děti smějí zůstat doma, i když je rodina zasažena očekáváním smrti, že nejsou ponechávány stranou rozhovorů a úvah a sdílejí naopak společnou úzkost a obavy, to všechno jim dává pocit, že ve svém vlastním zármutku nejsou samy, poskytuje jim útěchu sdílené zodpovědnosti a sdíleného trápení. Taková zkušenost je postupně formuje, pomáhá jim vidět smrt jako součást života a pomáhá jim také růst a zrát (Rossová, 1992, s. 6).

Na základě svých vlastních poznatků Rossová (2003, s. 14) podotýká, že existuje tisíce dětí, které rozumějí smrti daleko lépe a vědí toho o ní více, nežli mnozí dospělí. Dospělí samozřejmě mohou takové děti vyslechnout a pak vše odbýt mávnutím ruky, mohou si myslet, že děti smrt prostě nechápu, mohou jejich myšlenky a náhledy jednoduše zavrhnout. Jednoho dne se však možná na tyto lekce rozpomenou, byť třeba o desetiletí později, až sami stanou tváří v tvář tomuto svému „konečnému nepříteli“. A potom přijdou na to, že ty malé děti byly navýsost moudrými učiteli, zatímco oni sami jen začínajícími žáčky,

1.2.2 Vnímání smrti dle Zdeňka Matějčka

Pohřeb člena rodiny byl v dřívějších dobách rodinnou slavností, které se děti samozřejmě účastnily. Účastnily se i všech pohřbů ve společenském okruhu, do něhož patřily (tj. obyvatelé celé vesnice, příbuzenstvo, přátelé, známí apod.). Truchlení mělo svou vnější formu, svůj čas, svůj řád. Také účast a sympatie okolí měly své ustálené formy, s nimiž se děti od malička přirozeně seznamovaly. V dnešní době se však úmrtí člena rodiny přesunulo z rodiny do nemocnice, dnes častěji i do hospice, projevy smutku i projevy sympatií se redukovaly na minimum a staly se víceméně individuální intimní záležitostí. Pro dítě je pak nepoměrně těžší takovou situaci pozitivně zvládnout: pochopit samotnou skutečnost smrti

a prožitky úzkosti, jež takové poznání nutně vzbuzuje, ne pouze povrchně odreagovat, nýbrž přijmout a tvořivě ve vývoji své osobnosti zpracovat (Matějček, Dytrych, 1994, s. 103).

Dojde-li k úmrtí někoho blízkého, je třeba smutek dítěte respektovat, poskytnout mu vhodnou ochrannou atmosféru, v níž může smutek dobře prožít. To předpokládá, že sami dospělí se budou v těchto chvílích chovat před dětmi upřímně, i když statečně. Měli bychom být dítěti k dispozici, má-li zvýšenou potřebu být s někým (mazlit se, být v náruči), a nevnucovat se mu, má-li potřebu samoty (zpravidla nechce být samo dlouho). Neměli bychom se však snažit dítě rozveselit, převést j co nejrychleji na jiné myšlenky, snažit se, aby co nejrychleji zapomnělo, poskytovat mu hned přitažlivou zábavu apod. Dobře prožitý smutek je pozitivním činitelem ve výstavbě lidské osobnosti (Matějček, 1992, s. 143).

Matějček (1992, s. 144) doporučuje na otázky dítěte odpovídat šetrně, ale pravdivě. Dítě se zpravidla s otřesnými, tragickými událostmi vyrovná lépe, než si dospělí představují. Sdělení skutečnosti dítěti samozřejmě neodkládáme. Umožňujeme mu, aby se účastnilo všeho dění v rodině, radostného i smutného. Jeho fantazie, která nutně pracuje a bude dále pracovat, má mít reálný stavební materiál. Poskytuje mu ho účast na pohřbu, návštěvy u hrobu, fotografie zemřelého apod. Je třeba vést dítě tak, aby vědomě připravilo někomu radost, udělalo něco milého někomu druhému, aby bylo aktivní v pozitivním společenském smyslu. Nebudeme je tedy utěšovat, ale povedeme je k tomu, aby spolu s námi utěšovalo někoho dalšího – skutkem, prací, činností, ne slovy! Nabídneme dítěti spolupráci – a budeme mu ovšem sami příkladem.

2 FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ VÝVOJ DĚTSKÉHO VNÍMÁNÍ SMRTI

2.1 Věk

Věk dětí je vnímán jako jeden z hlavních faktorů ovlivňující vývoj vnímání smrti.

Děti do dvou let nemají představu o smrti a přestože nechápou, co je to smrt, uvědomují si, co je to strach z odloučení, opuštění a samoty. Separální úzkost dítěte, které je odloučeno od matky, bývá často srovnávána se smutkem pociťovaným po ztrátě milovaného člověka. Většina odborníků se shoduje v názoru, že takto malé děti nejsou schopny truchlit (Kubíčková, 2001, s. 87).

Ve věku tří až pěti let si děti uvědomují, že se stalo něco hrozného, ale nechápou nezvratnost a trvalost smrti. Zemře-li dítěti v tomto věku blízká osoba, mohou se dostavit problémy s negativními emocemi, které dítě neumí samo zpracovat. Děti mohou trápit pocity viny a strachu z toho, že smrt milované osoby zaviny. Malé dítě, které má na své blízké vztek, si může někdy přát, aby umřeli. Děti si pochopitelně nepřejí, aby jejich rodiče nebo kdokoliv z jejich blízkých zemřel doopravdy.

Proto DiGiulio a Kranzová (In Kubíčková, 2001, s. 87) upozorňují, že je pro děti v tomto věku velmi důležité pochopit, že za smrt milované osoby nenesou žádnou odpovědnost. Od narození až do asi pěti let, kdy má malé dítě nedospělou představu o čase, nepochopí trvalý důsledek smrti. Dítě vnímá smrt jako určité oddělení, ale ne něco konečného. Smrt jako taková bývá v dětských představách spojena s vysokým věkem, s pocity osamělosti, ale též se stavem, kdy člověk spí.

Výzkumy G. Rochlina (In Yalom, 2006, s. 94–95) ukázaly, že poznání smrti, včetně možnosti vlastní smrti, přichází ve velmi raném věku a mnohem dříve, než se obvykle předpokládá. Ve věku tří let je strach z vlastní smrti jednoznačně sdělitelný. Jak moc dříve než ve třech letech se tato informace získává, je otázkou nepodložených spekulací. Hovor s mladším dítětem na toto téma je nepravděpodobný. Důležitější je to, že u tříletého dítěte už představa smrti začíná vyvolávat výrazné účinky. Přestože je obtížné poznat s jistotou, co znamená „smrt“ pro vnitřní svět dítěte v předoperační fázi kognitivního vývoje, zdálo se, že ji spojuje se značnou úzkostí: smrt znamenala být zraněn, protéci výlevkou, shnit na hřbitově.

Ve věku od šesti do osmi let, jak upřesňuje Kubíčková (2001, s. 89), si dítě pomalu začíná uvědomovat konečnost života a nevyhnutelnost smrti. Mnohem lépe však umějí zacházet se svými myšlenkami a lépe také formulují otázky.

Yalom (2006, s. 100) uvádí, že dítě v období latence (9–12 let) se učí (nebo je učeno) negovat skutečnost; postupně, jak si vytváří účinné a důmyslné formy popření, se uvědomění smrti přesouvá do nevědomí a explicitní strach ze smrti polevuje. Přestože v době latence člověk získává velké všeobecné znalosti, zároveň se distancuje od vědomostí o životních skutečnostech. A je to právě uvědomění si smrti, jež je „latentní“.

Teprve ve věku deseti až jedenácti let si dítě uvědomuje univerzalitu a permanenci smrti, což souvisí s vývojem pojmů čas a prostor, pochopení rozdílů mezi vzpomínkou a fantazií, mezi smrtí a nepřítomností, mezi umíráním a odchodem. Přibližně od třinácti let je dítě schopné chápat smrt racionálně, obdobně jako dospělí lidé (Kubíčková, 2001, s. 91).

V období dospívání už dětské systémy popírání nejsou účinné. Větší možnosti dospívajícího mu umožňují znovu čelit nevyhnutelnosti smrti, snášet úzkost a hledat alternativní způsoby, jak se vypořádat se skutečností života (Yalom, 2006, s. 101).

2.2 Zkušenost se smrtí

Pro malé děti je pojem smrti obtížný k pochopení. Dokud nemá samo se smrtí nějakou zkušenost, třeba při ztrátě prarodiče, kamaráda nebo milovaného zvířátka, je pro ně smrt pouhým slovem. Děti jsou většinou zvědavé na smrt tak jako na všechno na světě. Pozorují s úžasem mrtvé ptáčky a hmyz. V mnohých počítačových hrách, které děti hrají, postavy opakovaně umírají. Když si děti hrají na „bitvu“, střílejí po sobě. V afektu například říkáme, že někoho „zabijeme“ nebo třeba při cestě autem nám občas „zdechne motor“. Slovo smrt slyší děti úst dospělých častěji, než si možná uvědomujeme (Hauserová-Schönerová, 1996, s. 93).

Elizabeth Kübler-Rossová (2003) poukazuje na to, že děti, které vážně onemocní nebo se setkají se smrtí v blízké rodině, mají hlubší pochopení smrti než jejich vrstevníci bez takové zkušenosti.

Isabella Hauserová-Schönerová (1996, s. 94) uvádí, že děti, které získaly zkušenost se smrtí prarodičů nebo jiných příbuzných, projevovaly mnohem méně strachu než ty, kterým byla účast na umírání a smrti důvěrně známého člověka odepřena. Téměř panickou hrůzu

před rozhovory kolem smrti pozorovala u lidí, kterým v raném dětství nebo mládí bylo bráněno v jakémkoliv kontaktu se smrtí, ať už to byla smrt člověka nebo zvířete.

Rovněž průkopník existenciální psychoterapie, Irwin Yalom (2006, s. 65), zdůrazňuje význam přítomnosti smrti v životě lidí: „*Zahrnutí smrti do života život obohacuje; umožňuje lidem, aby se osvobodili od ubíjejících banalit, aby žili účelněji a opravdověji. Plné vědomí smrti může povzbudit radikální osobní změny. Přesto je smrt primárním zdrojem úzkosti; proniká vnitřním prožíváním a my se jí bráníme řadou osobních dynamismů.*“

2.3 Religiozita rodiny

Vědomí vlastní smrtelnosti a smrtelnosti druhých lidí, hlavně našich nejbližších, a silný citový náboj, který je s tímto vědomím spojen – to je obecně lidská skutečnost. Tuto skutečnost je možno různým způsobem uchopit, ztvárnit, dát jí různou podobu a různý smysl. Může vzniknout víra, že po smrti život pokračuje jinou formou, například pro dobré v ráji a pro zlé v pekle. Takovým způsobem je smrt zakomponována do nauky a do životního slohu křesťanství, islámu a jiných náboženství (Říčan, 1990, s. 401).

Otázka smrtelnosti je jedním z hlavních témat všech duchovních tradic, které také rozvinuly nepřehledné množství konceptů smrti, díky nimž se naučily se smrtí žít. Jednotlivé tradice většinou pracují s konceptem duše, která neumírá smrtí těla, je na něm do větší či menší míry nezávislá. Některé duchovní tradice věří, že se jednota těla a duše obnoví (vzkříšením či zmrtvýchvstáním), podle jiných duše tělo opouští, aby žila v jiném světě. Další formou uchopení smrtelnosti jsou karmanové systémy, které počítají s koloběhem zrozování. Člověk, který zemře, se tedy podle nich zrodí v jiném těle. Duchovní tradice neslibují jen blaženost na onom světě (ráj, nebe atp.), ale také varují před světem plným utrpení, do kterého se člověk také může dostat (peklo, říše duchů atp.) U křesťanů může být menší strach ze smrti způsoben tím, že smrt prožívají mnohdy jako tajemství, kterým je provází Bůh, s nímž tolikrát prožívali jeho strašnou smrt na kříži (Vojtíšek, Dušek a Motl, 2012, s. 205).

Pro křesťany a ostatní, kteří věří ve věčný život, je snadnější smrt přijmout a vysvětlit. Malým dětem, i když to nemohou plně pochopit, lze říci, že každý člověk má tělo a duši a že po smrti tělo odumírá, ale život duše pokračuje (Chandlerová, Burneyová, 1983).

Mezi věřícím a nevěřícím není ale tak ostrý předěl, jak by se mohlo na první pohled zdát. Halík (In Vojtíšek, Dušek a Motl, 2012, s. 205) se zmiňuje o tom, že tváří v tvář smrti jsme všichni věřící. Jedni věří, že smrt je definitivní tečkou, jiní že je jen přechodem.

Domnívám se tedy, že význam religiozity na vnímání smrti dětí není zcela jasný a další výzkumy by mohly danou problematiku hlouběji testovat.

2.4 Komunikace v rodině

Většina autorů se zabývá komunikací s dětmi v situacích těžkého onemocnění dětí, smrti nejbližšího člena rodiny, dále v situacích zármutku a truchlení. Přikláním se k názoru, že otevřenější komunikace rodičů k tématu smrti a umírání v rodině bude dětem umožňovat lepší a snadnější pochopení vnímání smrti.

Mnozí rodiče se v naší kultuře snaží postupně klást stále větší důraz na skutečnou realitu. Malé děti se před smrtí chrání; záměrně jsou špatně informovány; už v raném dětství se zasévá popření, prostřednictvím pohádek o nebi nebo o návratu mrtvých nebo pomocí ujišťování, že děti neumírají. Později, když je dítě „zralé“ to slyšet, rodič postupně zvyšuje dávku informací, jak se věci skutečně mají. Dítě často obdrží informace, které jsou zamílené, smíchané s úzkostí rodičů a pravděpodobně v rozporu s dalšími zdroji informací z okolí (Yalom, 2006, s. 116–117).

V případě onemocnění dítěte příp. jiného člena rodiny jsou „*rodiče konfrontováni s rozhodnutím, kdy a jak sdělí svému dítěti okolnosti, které jsou spojeny s onemocněním a smrtí.*“ (Rolls, 2008 cit. podle Piktorová, 2011, s. 38) Změna v chování rodičů i jiných osob dětem napoví o jejich závažné situaci více i přesto, že se dospělí snaží děti před těmito informacemi chránit. Elizabeth Kübler-Rossová (2003, s. 16) píše, že všechny děti vědí o tom, jak jejich nemoc dopadne – pokud ne rozumově, tak intuitivně. Starší děti si uvědomují, když na to rodiče připraveni nejsou, vycítí, že o tom nedokáží mluvit – anebo na něco takového myslet.

3 SHRNU TÍ

Existují přesvědčivé důkazy, že děti objevují smrt v raném věku, že chápou, že život nakonec skončí. Děti v období senzomotorické inteligence, tedy zhruba do dvou let, si smrt jako takovou neuvědomují. S rozvojem předoperačního myšlení (kolem druhého a třetího roku) si začíná dítě tvořit určitou představu, co smrt znamená. Představuje pro ně stav podobný spánku. V tomto období někdy dochází i k personifikaci smrti, například jako strašidla, kterému se dá uniknout, když bude dítě šikovné a hodné. Přibližně od pěti let začínají děti postupně chápat jednotlivé koncepty smrti. Věk jejich nabytí se liší, ale významné se jeví období kolem sedmi až osmi let, kdy již většina dětí porozumí jednotlivým komponentám universality, nevratnosti, konečnosti a příčinnosti smrti. Kolem devátého roku se jedná o uchopení „dospělého“ konceptu smrti. Jak ale uvádí Loučka (2009, s. 18), tato hranice se v novějších pracích snižuje až na období kolem sedmi let.

Vývoj vnímání smrti je kromě věku ovlivňován i mnoha dalšími proměnnými. Může to být zkušenost dětí ze smrti, strach ze smrti, náboženské prostředí a jiné kulturní vlivy, ale i komunikace v rodině. Kenyon (In Loučka, 2007) poukazuje na nutnost zaměřovat výzkumy na co nejširší škálu proměnných tak, aby byl vývoj vnímání smrti zachycen v co možná nejúplnější podobě.

Matějček (2000, s. 120) se domnívá, že není dobré vychovávat dítě v citovém skleníku, kde by na ně vítr životní skutečnosti ani nezafoukal – naopak, je dobře připravovat je včas a jemně, přirozeně, nenásilně i na skutečnosti nepříjemné a tvrdé. A tedy i na tu ze všech nejtvrďší – už proto, že je nevyhnutelná.

II. PRAKTICKÁ ČÁST

4 CÍL VÝZKUMU

Úvodní teoretická část práce ozřejmuje vztah vývoje dětského vnímání a další proměnné, přičemž se především jedná o kognitivní vývoj dětí a věk dětí. Nemalý význam mají i další sociokulturní proměnné, ke kterým se řadí například pohlaví, religiozita prostředí a zkušenost dítěte se smrtí.

Cílem práce je zjistit, jaký je vliv zvolených proměnných na vnímání smrti u dětí mladšího školního věku. Hlavními proměnnými jsou zkušenost dítěte se smrtí a pohlaví dítěte.

4.1 Etické aspekty

Téma smrti je velmi citlivé, proto jsem při výzkumu dbala na dodržování etických zásad. Jednotlivé rodiče jsem požádala o jejich informovaný souhlas a ujistila jsem je, že s veškerými informacemi budu pracovat na základě Zákona o ochraně osobních údajů č. 101/2000 Sb. pouze pro daný výzkum k bakalářské práci. Zároveň jsem rodiče informovala o tom, že rozhovory budu nahrávat na diktafon a záznamy nebudou nikde jinde prezentovány. Během samotného rozhovoru bylo každé dítě ujištěno, že může rozhovor kdykoliv přerušit a ukončit.

4.2 Výzkumný vzorek

Výzkum byl konkrétně zaměřen na děti mladšího školního věku 6–9 let.

Vágnerová (2012, s. 148) rozděluje období školního věku na období:

mladší školní věk: 6–7 let až 8–9 let

střední školní věk: 8–9 let až 11–12 let

starší školní věk: do 15 let

Období mladšího školního věku bývá nazýváno „*věkem rozumu, aktivity a energie*“ nebo také „*věkem střízlivého realismu*“. Učení totiž probíhá na základě realistického chápání skutečnosti. Období je charakteristické nejen rozvojem logického myšlení, ale také přechodem ze světa fantazie do světa reality. S nástupem do první třídy se děti začínají více vědomě a aktivně začleňovat do sociálního prostředí mimo domov a rozvíjí vztah vůči vrstevníkům i autoritám ve škole i mimo ni. Myšlení dětí v tomto období je konkrétní a logické, poznávání se stává objektivnější a jasnější. Děti v tomto stadiu vývoje potřebují pocho-

pit svět, jak je doopravdy a touží jej prozkoumávat skutečnou, reálnou činností. Chtějí se učit a také se učí rychle, protože v tomto období mají výbornou paměť (Langmeier, Krejčířová, 1998, s. 115–119).

4.3 Výzkumný postup

Výzkum probíhal na základní škole v Jasenné u Vizovic v dubnu 2013. Po domluvě s ředitelem školy, a následně i s třídními učitelkami, jsem na třídních schůzkách oslovila rodiče dětí daných tříd (1.–3. třída), představila daný výzkum a zároveň je požádala o vyplnění formuláře informovaného souhlasu. Do formuláře jsem také zahrнула dvě otázky, které se týkaly zkušenosti dítěte se smrtí, protože jsem se nechtěla spoléhat pouze na výpovědi dětí samotných. Překvapily mne reakce některých rodičů, kteří se mě nejprve ptali, proč se chci dotazovat i jejich syna/dcery, když se se smrtí ještě nesetkali. Vysvětlila jsem jim, že se chci ptát nejenom na smrt osoby, ale i domácího zvířete, a v tu chvíli si rodiče uvědomili, že vlastně i jejich dítě zažilo smrt například psa nebo křečka. Celkové reakce rodičů byly velmi rozpačité, ale převážná část rodičů s výzkumem souhlasila. Z celkového počtu 25 oslovených rodičů, s výzkumem souhlasilo 17 rodičů, z toho 3 rodiče měli ve výzkumném vzorku 2 své děti.

Mezi dotazovanými bylo 14 chlapců a 6 dívek. Největší zastoupení žáků bylo ve věku 7–8 let, a to celkovým počtem 11 dětí. Ve věkovém rozmezí 8–9 let bylo 7 žáků, pouze 2 žáci měli 6–7 let.

Chlapci	Dívky	Žáků celkem
14	6	20

tabulka 1

6 – 7 let	7 – 8 let	8 – 9 let	Žáků celkem
2	11	7	20

tabulka 2

4.4 Metoda výzkumu

Jako výzkumnou metodu jsem zvolila strukturovaný rozhovor, ve kterém žáci odpovídali na otázky: zkušenost se smrtí osoby a domácího zvířete, účast dítěte na pohřbu, typy pohřbů a příčina umírání osob. Poslední dotaz se týkal hraní počítačových her, ve kterých dochází ke smrti postav.

Rozhovory s dětmi probíhaly přímo ve škole, ve třídě, ve které neprobíhala žádná výuka. Ve většině případů se jednalo o děti, které chodí po skončení vyučování do družiny. Po domluvě s paní vychovatelkou jsem si tedy přicházela pro každé dítě zvlášť do družiny.

Před samotným rozhovorem jsem přemýšlela o tom, jak docílit toho, aby dítě nemělo z rozhovoru obavy, strach, aby rozhovor probíhal v přátelské atmosféře. Proto jsem každému dítěti nejprve vysvětlila, že chodím do školy stejně jako oni a paní učitelka nám za domácí úkol uložila napsat práci o tom, jestli se děti někdy setkaly se smrtí. Nejprve se tedy děti ptaly, co je to za školu, do které třídy chodím, a pak jsme pozvolna přecházeli k danému tématu. Na závěr rozhovoru jsem dětem nabídla želatinové bonbóny jako poděkování za to, že si se mnou povídaly.

4.5 Výchozí hypotézy

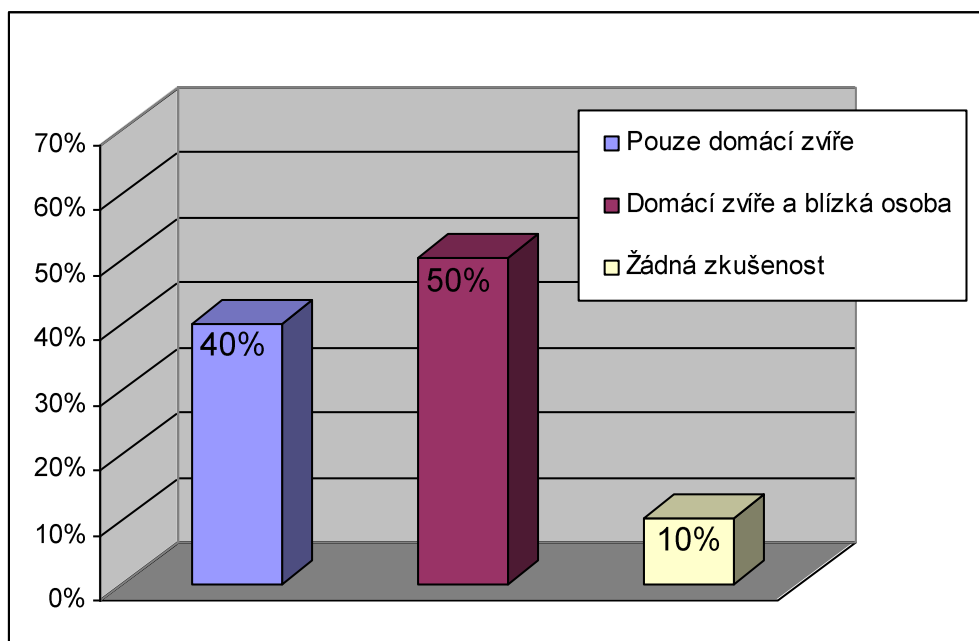
Jako výchozí hypotézy jsem si stanovila:

- H₁** Pokud má žák zkušenost se smrtí, dovede lépe charakterizovat příčinu úmrtí.
- H₂** Žáci dané věkové kategorie se neúčastní pohřbů nejbližších členů rodiny.
- H₃** Pohlaví žáků nemá vliv na to, zdali si na počítači hrají hry, v kterých se zabíjejí postavy.

4.6 Vyhodnocení výsledků

Otázka č. 1: Setkal jsi se se smrtí domácího zvířete nebo blízké osoby?

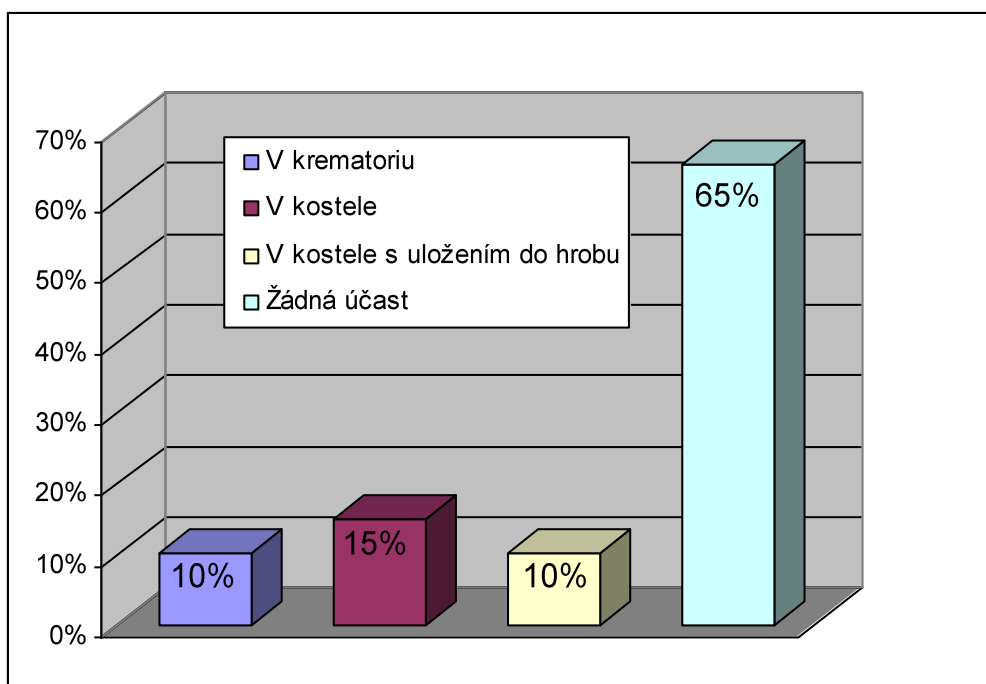
Na tuto otázku uvedlo 8 dětí, že jim umřelo domácí zvíře (pes, kočka, morče, andulka, slepice), 10 dětí uvedlo smrt domácího zvířete i smrt blízké osoby (teta, strýc, prababička, babička, dědeček) a pouze 2 děti uvedly, že jim neumřelo ani zvíře ani nikdo z rodiny.

obrázek 1 – Zkušenost dítěte se smrtí

Otázka č. 2: Byl jsi už na pohřbu? Pokud ano, můžeš říct, kde to bylo?

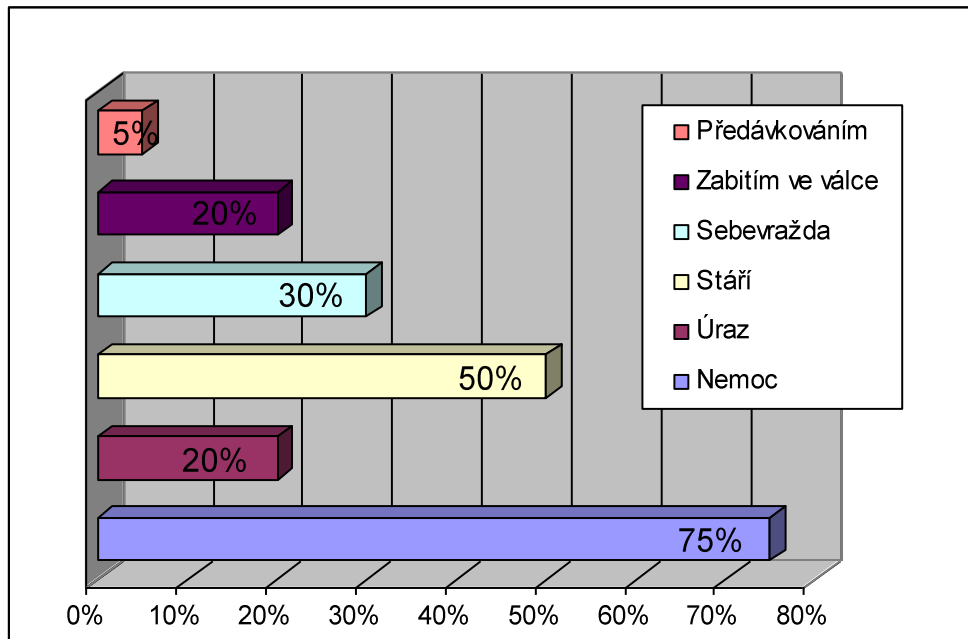
Zde 2 děti uvedly, že byly na pohřbu v krematoriu, 3 děti se účastnily pohřbu v kostele, 2 děti byly na pohřbu v kostele s následným rozloučením a uložením rakve na hřbitově a celkem 13 dětí se doposud neúčastnilo žádného pohřbu. Jedno dítě zde odpovědělo, že si vzpomíná na úmrtí babičky, ale na jejím pohřbu nebylo, bylo pouze na smuteční hostině.

obrázek 2 – Účast dítěte na pohřbu

Otázka č. 3: Jak mohou lidé umírat?

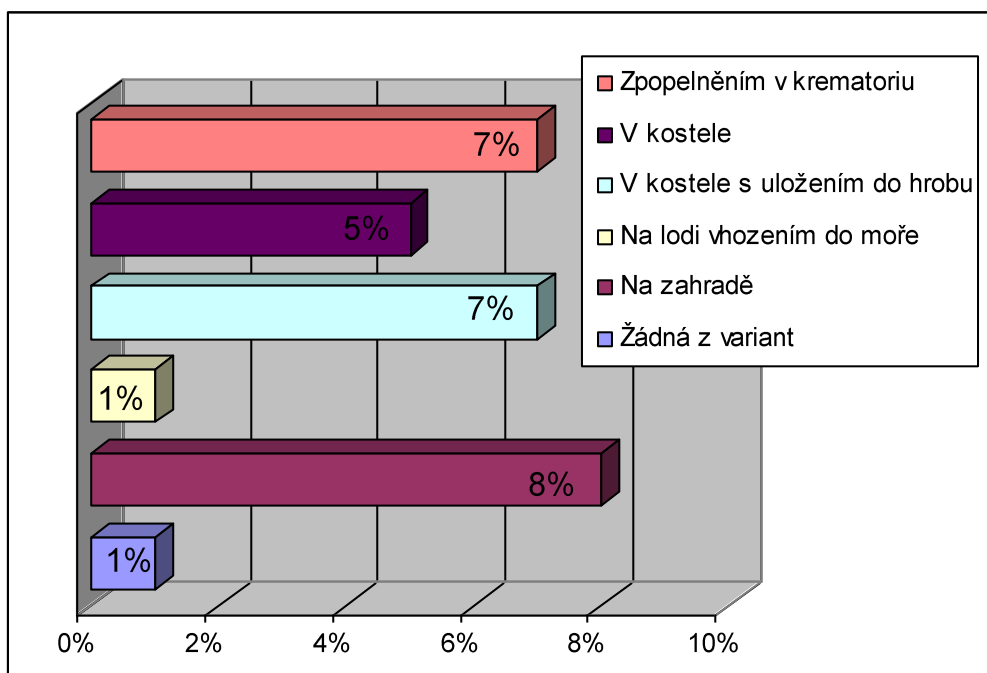
U této otázky děti uváděly více možností. 15 dětí zmínilo jako důvod úmrtí nemoc, 10 dětí stáří, 6 dětí sebevraždu, 4 děti uvedly úraz, 4 děti zabití ve válce a 1 dítě řeklo předávkováním. Zabití ve válce definovaly děti, které měly staršího sourozence.

obrázek 3 – Příčiny úmrtí osob

Otázka č. 4: Kde můžeme mít pohřeb?

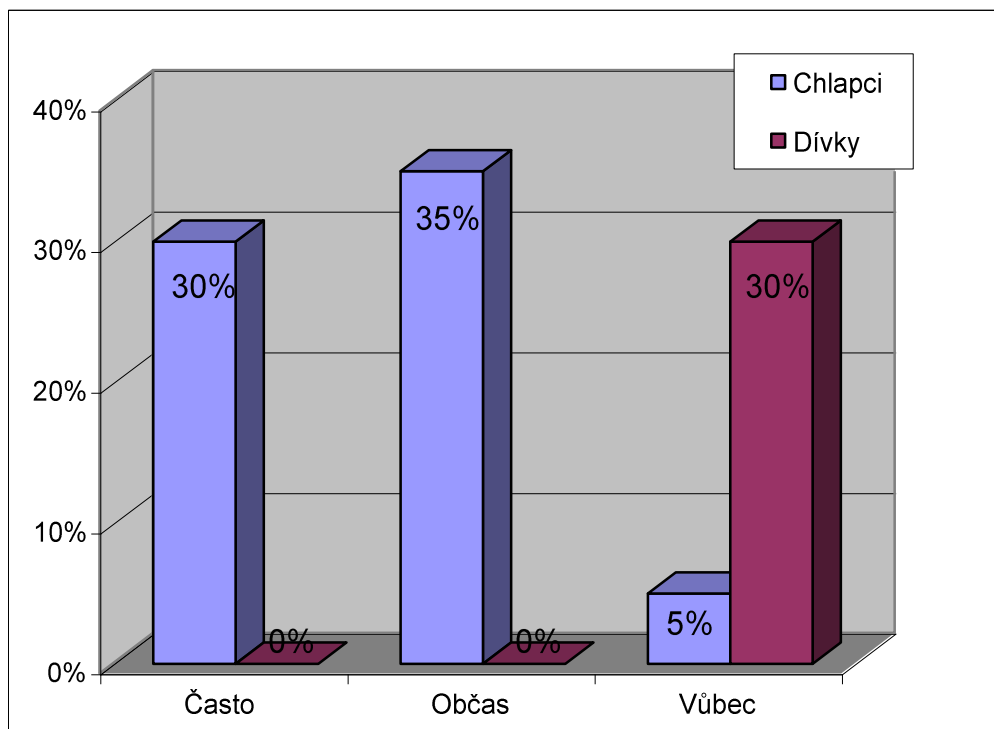
Na tuto otázku děti opět uváděly více možností. 7 dětí mluvilo o zpopelnění (spálení) v krematoriu, 5 dětí uvedlo pohřeb v kostele, 7 dětí pohřeb v kostele s následným uložením rakve na hřbitově, 1 dítě uvedlo pohřeb na lodi s vhozením do moře, protože o tom četlo v jedné dobrodružné knize. 8 dětí se zmínilo o pohřbívání na zahradě, protože takhle pohřbily s rodiči své domácí zvíře. Na základě této odpovědi si uvědomuji, že jsem v otázce nedefinovala, zdali se jedná o pohřby lidí nebo zvířete. 1 dítě neuvvedlo žádnou variantu.

obrázek 4 – Typy pohřbů, které děti znají

Otázka č. 5: Hraješ ve svém volném čase na počítači „střílečky“?

U této otázky měly děti na výběr ze třech možností: hrají často, občas, vůbec. 6 chlapců odpovědělo, že hraje často, 7 chlapců občas, 1 chlapec a 6 dívek nehraje „střílečky“ vůbec.

obrázek 5 – Hraní počítačových her („střílečky“)

Z odpovědí dětí vyplynulo, že zabíjet postavy (například roboty nebo nepřátele jejich území) je jiné než ve skutečnosti, protože dané postavy znovu obžijou, což ve skutečnosti možné není. Děti si uvědomovaly, že ve skutečnosti se zabíjet lidi nesmí, protože je to zakázáno a trestem je vězení. 3 děti si vzpomněly i na zabíjení postav ve filmu, „*ale to jsou jenom herci. A když teče krev, je to jenom červená barva.*“ 3 chlapci mluvili o tom, že „střílečky“ hrají občas, ale že mnohem častěji hrají hry, kde se závodí s auty a postupuje se do vyššího kola tehdy, když je hráč dostatečně rychlý a nasbírá dostatečný počet bodů za zničení aut druhých závodníků. V tomto případě si žádný chlapec neuvědomil, že vlastně „zabíjí“ i řidiče daného auta, třebaže je to „jenom“ počítačová hra.

4.7 Ověření hypotéz

Hypotéza H₁ se nepotvrdila, neboť i přesto, že celkem 10 dětí uvedlo, že se ještě nesetkalo s úmrtím osoby, tak všech 20 dětí uvedlo alespoň jednu příčinu úmrtí člověka. 75% dětí uvedlo jako příčinu smrti nemoc, 50% dětí stáří, 30% dětí uvedlo sebevraždu, 20% dětí se zmínilo o zabití ve válce a o smrtelném úrazu a 5% uvedlo předávkování.

Hypotéza H₂ se potvrdila, neboť 65% dětí se neúčastnilo žádného pohřbu nejbližšího člena rodiny. Z vyplněných dotazníků rodiči vyplývá, že u některých dětí bylo úmrtí v rodině, když mělo dítě 4 roky, ale rodiče je na pohřeb nevzali.

Hypotéza H₃ se potvrdila, protože z výsledků vyplývá, že 65% chlapců hraje počítačové hry, ve kterých umírají postavy, 30% dívek a 5% chlapců je nehraje vůbec.

5 DISKUSE

Výsledky ukazují na to, že děti ve věku 6–9 let nemající osobní zkušenost s úmrtím blízké osoby, dokáží vyjmenovat alespoň jednu příčinu úmrtí člověka. I přesto, že výsledky potvrdily neúčast dnešních dětí na pohřbech, ať už z důvodu, že je rodiče odmítají vzít s sebou nebo dětem nikdo tak blízký nezemřel, dovedou děti vyjmenovat několik možností, kde mohou být pohřby. Z celkem 20 dotázaných dětí pouze jedno dítě neuvedlo žádnou možnost.

Domnívám se tedy, že tyto výsledky podtrhují názory psychologů, že se dnešní děti setkávají se smrtí daleko více než si my dospělí dokážeme představit. Řada studií mluví o utváření tzv. dospělého konceptu smrti u dětí ve věku 9–10 let. Loučka (2009, s. 18) uvádí, že novější práce posunují tuto hranici až do období kolem 7 let. Děti, které se účastnily mého výzkumu, smrt definovaly jako „ukončení“, „konec“, „konečná zastávka“, „tělo se nehýbe a orgány nepracují“, „je to už napořád“. Pouze dvě děti ve věku 6–7 let neuvedly žádnou z uvedených variant. Na konečnost a nezvratnost smrti jsem se dětí původně ani nechtěla ptát, ale děti byly během rozhovorů hodně sdílné. Další studie by tedy mohly rozvíjet posunutí věkové hranice utváření „dospělého“ konceptu směrem k nižšímu věku dětí.

Jak podotýká Hampl (2012), ke smrti máme dnes rozpolcený postoj. Na jedné straně jsme ji ze všech stran přehlcní až ke skoro úplnému znečitlivění – od „dětských“ střileček přes tzv. akční filmy po každodenní dávky mrtvých (často velmi tragicky) v detailním zpravodajství. To je ale smrt jiných – buď bídáků, nebo cizích, anonymních, často hodně vzdálených lidí. Téma smrtelnosti a smrti naší vlastní a našich nejbližších naopak uchopit moc neumíme a (asi i proto) to moc neděláme. Není ani divu a v jistém smyslu je to možná i dobře. Smrt, která není jen něčím vzdáleným, součástí velkého statistického čísla, nýbrž zásadním osobním prožitkem, je totiž extrémně intimní záležitostí, která se navíc velmi vzpírá empirickému poznání a pochopení. Proto k ní lidstvo vždy přistupovalo spíše pomocí subtilních nástrojů, jako umění a náboženství. Umění ale vyhledává jen část populace. Tradičně pro většinu lidí bývalo z tohoto hlediska důležitější náboženství. Potřeba smyslu i pro tak jinak beznadějnou a tvrdou skutečnost, jakou je vlastní smrtelnost, je jedním z hlavních důvodů existence náboženství. To je ale v moderní době (zvláště u nás) na ústupu.

Jako největší nedostatek svého výzkumu spatřuji ve výzkumném vzorku. Počet respondentů pro kvantitativní výzkum není zdaleka ideální. Výzkumný vzorek tvořilo pouze 20 dětí jedné školy znající se navzájem nejenom ze školního prostředí, ale i z prostředí mimo školu. Děti mají rovněž i stejné učitele. Původně jsem do svého výzkumu zahrnula i jednu z dalších proměnných, a to religiozitu rodiny. V daném výzkumném vzorku nebylo žádné dítě pocházející z rodiny se vztahem k víře.

5.1 Doporučení pro praxi

Dnešní moderní společnost není příliš nakloněna přirozenému vztahu mezi nemocnými a zdravými jedinci, ať už jsou to dospělí nebo děti. Určitý posun u této problematiky však přece jenom zaznamenávám. Začíná se zdůrazňovat dobrá a přirozená smrt, zakládají se hospice, velký důraz je kladen na paliativní péči a především se zlepšuje informovanost k dané problematice.

Ráda bych zde vyzdvihla jednu věc. Tak jak byla většina rodičů při prvním setkání se mnou nerozhodná, opatrná, bojácná až podezíravá, tak na druhé straně se děti se mnou vůbec nebály o smrti mluvit. Při rozhovorech s dětmi jsem se opravdu přesvědčila o tom, že smrt v životě dětí má své místo stejně tak jako v životě dospělých. Děti ji v něčem vnímají odlišně, ale v každém případě o ní přemýšlí.

Neměli bychom zapomínat na to, že si děti často představují věci, kterým nerozumí a případně k nim nemají všechny potřebné informace, mnohem obtížněji, a zpravidla je pochopí špatně. Děti jsou velmi citlivé i na reakce svého okolí, a pokud se jim nedostane při řešení nějakého problému, situace nebo dotazu řádné odpovědi, je to pro ně samotné velmi nepříjemné. V každém případě bychom měli být k dětem upřímní, pokud se v našem životě objeví smrt, a budeme se muset s novou životní situací vyrovnat.

Ke zlepšení komunikace s dětmi nad otázkami okolo smrti bych doporučila knihu „*Když Dinosaurům někdo umře*“. Kniha může být určitě dobrým pomocníkem pro společné povídání s dětmi o důležitých věcech v životě pro rodiče, učitele, vychovatele případně i pro psychology. V předmluvě knihy se ředitelka sekce speciálního vzdělávání MŠMT Laurenčíková (2010) zmiňuje o tom, že obsah i forma knihy odpovídají Rámcovému vzdělávacímu programu pro předškolní i základní vzdělávání.

6 ZÁVĚR

Tato práce popisuje dané faktory ovlivňující dětské vnímání smrti. V empirické části se zabývám vlivem osobní zkušenosti dětí mladšího školního věku se smrtí na znalosti dětí o příčinách úmrtí, účasti na pohřbu a typu pohřbů. Dále se v práci zmiňuji o vlivu pohlaví na hraní počítačových her s motivem „střílečky“. Ve výsledcích se neprokázalo, že děti, které nemají osobní zkušenost se smrtí a neúčastnily se žádného pohřbu, mají menší znalosti o příčinách úmrtí a typu pohřbů. I přesto, že se domníváme, že se děti nesetkávají se smrtí, není tomu tak. Dosažené vědomosti o smrti děti získávají z médií (TV, rádio, internet), čtením knih a v neposlední řadě i od starších sourozenců. V další části práce se prokázalo, že dívky v daném výzkumném vzorku na rozdíl od chlapců nehrají na počítači „střílečky“. I přesto, že děti charakterizovali střílení na počítači „jen jako“ a ve skutečnosti „se to nesmí“, je potřeba se zamyslet nad tím, jestli jsou tyto hry vhodné pro děti nejenom mladšího školního věku.

Málokterý dospělý věnuje dostatek pozornosti a času, aby si s dítětem popovídal nad tématem smrti. Zdá se, že dospělý se o smrti bojí mluvit víc než samotné děti. Rodiče, učitelé i vychovatelé by tímto zjištěním mohli být povzbuzeni a mohli by tedy o smrti před dětmi mluvit pravdivě, otevřeně a upřímně.

Ráda bych závěrem uvedla slova Vávrové (2010, s. 5), abychom vrátili smrt zpět do našich životů a naučili se ji „*od malička přijímat jako přirozenou a neodmyslitelnou součást života. Vždyť všechno živé jednou zemře a my také. Odpovídejme pravdivě dětem na jejich všetečné dotazy o jejich existenci a možná to povede k tomu, že si budou více vážit nejen života vlastního, ale i životů druhých lidí.*“

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

BROWN KRASNY, Laurie a Marc BROWN, 2010. *Když Dinosaurium někdo umře*. Praha: Cesta domů. ISBN 978-80-904516-0-5.

HAMPL, Václav. *Prevence zmaru* [online]. ©2012 [cit. 2013-04-30]. Dostupné z: <http://dialog.ihned.cz/komentare/c1-55139950-mame-mluvit-o-umirani>

CHANDLEROVÁ, Phyllis a Joan BURNEYOVÁ, *Až přijmete své dítě*. [online]. Praha|: Omaha. ©1983 [cit. 2013-04-30]. Dostupné z: <http://cpr.apha.cz/jak-mluvit-s-detmi-o-smrti/>

LANGMEIER, Josef a Dana KREJČÍŘOVÁ, 1998. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada. ISBN 80-7169-195-X.

LOUČKA, Martin, 2007. *Koncept smrti u dětí*. Brno. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra psychologie. Vedoucí bakalářské práce Stanislav Ježek.

LOUČKA, Martin, 2009. *Koncept smrti u dětí – souvislosti vývoje*. Brno. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra psychologie. Vedoucí diplomové práce Jan Vančura.

JAKOBY, Bernard, 2005. *Tajemství umírání*. Liberec: Dialog. ISBN 80-86271-42-8.

KUBÍČKOVÁ, Naděžda, 2001. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: ISV. ISBN 80-85866-82-X.

MATĚJČEK, Zdeněk, 1992. *Dítě a rodina v psychologickém poradenství*. Praha: SPN. ISBN 80-04-25236-2.

MATĚJČEK, Zdeněk, 2000. *Co, kdy a jak ve výchově dětí*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-494-X.

MATĚJČEK, Zdeněk a Zdeněk DYTRYCH, 1994. *Děti, rodina a stres*. Praha: Galén. ISBN 80-85-824-06X.

PIKTOROVÁ, Linda, 2011. *Na křídlech motýla Ponímanie smrti deťmi so život ohrozujúcim ochorením*. Brno. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra psychologie. Vedoucí diplomové práce Roman Hytych.

ROLLS, Lisa, 2008 cit. podle PIKTOROVÁ, Linda, 2011. *Na křídlech motýla Ponímanie smrti deťmi so život ohrozujúcim ochorením*. Brno. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra psychologie. Vedoucí diplomové práce Roman Hytych.

ROSSOVÁ-KÜBLER, Elisabeth, 1992. *O smrti a umírání*. Turnov: Arica. ISBN 80-900134-6-5.

ROSSOVÁ-KÜBLER, Elisabeth, 2003. *O dětech a smrti*. Praha: Ermat. ISBN 80-903086-1-9.

SCHÖNEROVÁ-HAUSEROVÁ, Isabella, 1996. *Děti potřebují prarodiče*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-105-3.

VÁGNEROVÁ, Marie, 2012. *Vývojová psychologie – Dětství a dospívání*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-24621-531.

VÁVROVÁ, Soňa. Prožívání mimořádné události v čase. In: *Víme o sobě-Děti a mimořádná událost 2010*. Zlín: Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, Fakulta humanitních studií, Ústav pedagogických věd a občanské sdružení Adra ve Zlíně, 2010, s. 15. ISBN 978-80-7318-925-9.

VOJTÍŠEK, Zdeněk, Pavel DUŠEK a Jiří MOTL, 2012. *Spiritualita v pomáhajících profesích*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0088-8.

YALOM, D. Irvin, 2006. *Existenciální psychoterapie*. Praha: Portál. ISBN 80-7367-147-6.

SEZNAM OBRÁZKŮ

obrázek 1 – Zkušenost dítěte se smrtí	24
obrázek 2 – Účast dítěte na pohřbu	25
obrázek 3 – Příčiny úmrtí osob	26
obrázek 4 – Typy pohřbů, které děti znají.....	27
obrázek 5 – Hraní počítačových her („střílečky“).....	28

SEZNAM TABULEK

tabulka 1.....	22
tabulka 2.....	23

SEZNAM PŘÍLOH

PŘÍLOHA P I: Informovaný souhlas rodičů

PŘÍLOHA P I: INFORMOVANÝ SOUHLAS RODIČŮ

Souhlasím / nesouhlasím* se zapojením mého dítěte
do výzkumu vnímání smrti dětmi mladšího školního věku, prováděného studentkou UTB
FHS Blankou Mackovou na ZŠ Jasenná v dubnu 2013.

* nehodící se škrtněte

Mé dítě se setkalo

- s úmrtím v blízké rodině ANO NE

Pokud ano, koho a kolik bylo v té době dítěti let?

.....

- se smrtí domácího zvířete (kočka, pes, křeček, apod.) ANO NE

Pokud ano, jakého a kolik bylo v té době dítěti let?

.....

.....

podpis rodiče

S veškerými informacemi se bude pracovat na základě Zákona o ochraně osobních údajů
č. 101/2000 Sb. pouze pro daný výzkum k bakalářské práci.